

Р. А. Калюжний,
доктор юридичних наук, професор
Л. О. Шапенко,
асистент

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню питань походження, сутності та змісту юриспруденції, загальних та специфічних особливостей її розвитку, а також з'ясуванню логіки процесу становлення юридичної науки шляхом розгляду різних підходів до визначення поняття юриспруденції та вивчення історичних і соціокультурних передумов формування даного явища.

Ключові слова: юриспруденція, теоретична юриспруденція, практична юриспруденція, еволюція юриспруденції, правова культура, духовна культура.

Р. А. Калюжний, Л. А. Шапенко

Юриспруденция: от истоков к современности

Статья посвящена исследованию вопросов происхождения, сущности и содержания юриспруденции, общих и специфических особенностей её развития, а также выяснению логики процесса становления юридической науки путем рассмотрения различных подходов к определению понятия юриспруденции и изучения исторических и социокультурных предпосылок формирования данного явления.

Ключевые слова: юриспруденция, теоретическая юриспруденция, практическая юриспруденция, эволюция юриспруденции, правовая культура, духовная культура.

R. Kaliuzhnyi, L. Shapenko

Jurisprudence: from the origins to modern times

The article deals with the investigation of the issues of the origin, nature and content of jurisprudence, general and specific characteristics of its development, as well as clarification of the process of legal science formation by considering different approaches to defining the concept of jurisprudence and studying historical and socio-cultural background of this phenomenon.

Key words: jurisprudence, theoretical jurisprudence, practical jurisprudence, evolution of jurisprudence, legal culture, spiritual culture.

Постановка проблеми та її актуальність. Об'єктивне сприйняття всього різноманіття правової реальності в умовах ускладнення та динамізму державно-правових процесів неможливе без розгляду питань становлення юриспруденції. Адже вивчення основних аспектів розвитку юриспруденції відіграє значну роль у процесі пізнання права, сприяє більш глибокому з'ясуванню історичних основ права, механізму його формування та функціонування. Разом з тим, суттєве значення має погляд на юриспруденцію як на складову

частину духовної культури суспільства, дослідження її історії в контексті світового культурного процесу, що, в свою чергу, дозволяє виявити закономірності і в духовній культурі, і в її еволюції, які не видимі з інших точок зору.

Тобто актуальність окресленої проблематики зумовлена не лише потребами пізнавальної діяльності, а й продиктована необхідністю удосконалення методологічної бази сучасного праворозуміння. Науковий інтерес складають як самі підходи до розуміння юриспруденції, так і

суть історичного процесу, що відображається у змісті поняття, тенденції формування теоретичних знань, обумовлених потребами розвитку юридичної практики.

Аналіз досліджень і публікацій.

Проблемами розвитку юриспруденції поряд із вивченням загальних питань формування держави і права в різні епохи займалися представники як історичної, так і теоретичної науки, зокрема П. Виноградов, В. Вільсон, С. Гусарев, Р. Іерінг, К. Калюжний, М. Козюбра, Д. Мейер, Ф. Морошкін, С. Муромцев, Ю. Оборотов, Л. Петражицький, О. Скакун, О. Тихомиров, Н. Чижов та ін. Їх розробки безперечно стали науковим орієнтиром та методологічною основою для розуміння процесів виникнення та функціонування держави і права, проте малодослідженими залишаються окремі аспекти даної теми щодо визначення поняття юриспруденції, його змін у процесі еволюції, а також з'ясування взаємозв'язку юриспруденції з іншими складовими духовної культури суспільства.

Мета статті полягає у дослідженні питань походження, сутності та змісту юриспруденції, загальних та специфічних особливостей її розвитку, а також з'ясуванні логіки процесу становлення юридичної науки шляхом розгляду різних підходів до визначення поняття юриспруденції та вивчення історичних і соціокультурних передумов формування даного явища.

Виклад основного матеріалу. Термін «юриспруденція» (від лат. *jurisprudentia* – знання права) виник у Стародавньому Римі наприкінці IV – на початку III століття до н.е. [1, с. 3], проте явище, яке він позначає, зародилося на Стародавньому Сході задовго до виникнення Римської держави, а свого найвищого розвитку отримало в Європі через багато століть після того, як Рим зійшов з історичної сцени.

Юриспруденція, будучи однією з найважливіших складових духовної культури суспільства, завжди відображала процеси суспільної свідомості, оскільки її зміст був наповнений не лише етикою та філософією, а й

відчував вплив політичної ідеології та інших гуманітарних наук, таких як логіка, філологія, історія тощо. Тісний зв'язок юриспруденції з цими складовими духовної культури був необхідною передумовою її поступального розвитку. Проте характер даного зв'язку залежав від розвитку цивілізацій, від змін, що відбувалися в результаті переходу однієї епохи до іншої. Разом з тим, слід враховувати, що навіть в рамках однієї епохи для юриспруденції будь-якої країни характерною є певна специфіка в порівнянні з юриспруденцією інших країн. Підтвердженням цього є висновки відомого французького вченого Р. Давида щодо неможливості застосування до інших країн власних уявлень про ієрархію різних джерел права, щодо різноманітності методів та логіки міркувань, до яких вдаються юристи різних країн при виробленні норм права і для розвитку права в цілому [2, с. 31].

Зрозуміло, що юриспруденції різних цивілізацій – давньосхідної, античної, західноєвропейської та слов'янської – значно різняться між собою, маючи свої певні відмінності. Але їх розвиток відбувався неізолювано одна від одної. Погоджуючись з думкою Н. Кедрової, слід вказати, що право кожної нової епохи є шаблем на шляху прогресу, що вимагає використання досягнень минулого. Немає жодної з існуючих раніше і нині діючих правових систем, які б тією чи іншою мірою не випробовували впливу минулого, різниця може полягати лише у глибині чи ступені такого впливу [3, с. 268]. Факти свідчать, що юриспруденції більшості цивілізацій формувались на основі римської юриспруденції. Адже остання була школою виховання раціонального мислення, яка передала правознавцям надійний і досконалий інструментарій для наукової обробки права – чітку термінологію, правові конструкції, принципи класифікації та систематизації правових норм тощо. Так, П. Виноградов у своїх працях визначав, що правознавство римлян збило та раціоналізувало всю практичну мудрість давньої юриспруденції і створило виховну силу, яка дивовижно виправдала себе в

юридичному житті всіх народів нової Європи [4, с. 17]. Найбільший внесок у світову культуру та відповідно у розвиток юриспруденції здійснило саме римське класичне право. Підтвердженням цього є слова відомого німецького правознавця Е. Леві, який зазначає, що класична юриспруденція є унікальним досягненням у правовій історії та величним інтелектуальним спадком, що залишили нам римляни [5, с. 185].

Не відрізнялась у своєму історичному розвитку і наша вітчизняна юриспруденція, яка, вбираючи в себе та перероблюючи елементи юриспруденції Стародавнього Риму і Візантії, країн Західної Європи, в свою чергу, впливала на становлення юриспруденції інших країн. Інакше й не могло бути. Оскільки, беручи до уваги слова Ф. Морощкіна, необхідно зазначити, що для поступального розвитку народу необхідним є формування законодавства не лише з кореня національних переказів і звичаїв чи одного джерела, а шляхом поглинання різнорідних стихій зовнішніх законодавств та перетворення їх у власну природу, підкорення їх своїй власній ідеї [6, с. 224].

І на сьогодні цивілізаційний підхід є досить значимим для розвитку юриспруденції, оскільки дозволяє визнати природним розмаїття правових культур і державних інститутів як мозаїку світу, що розвивається, зберегти власну унікальність, використовувати досягнення різних цивілізацій, вести з ними культурний діалог, знаходити спільні правові рішення й організаційні засоби їх здійснення при взаємодії з іншими правовими системами і державами [7, с. 42]. При цьому слід враховувати положення інтегративної теорії юриспруденції, запропонованої Д. Холлом, значення якої полягає у спробі поєднати, «інтегрувати» окремі елементи теорії природного права, позитивізму, соціальної школи права, з метою створення нової школи, відповідної духові часу [8, с. 1124]. Важливим у цій теорії видається раціональний розгляд різних теорій природи права. Розділяючи зміст одних із цих теорій і відхиляючи інші, слід і в останніх вбачати те

раціональне зерно, яке допомагає краще уявити основні ознаки і якості права. Тобто, враховуючи складність природи права, важливим є створення єдиного уявлення про нього шляхом синтезу норм, процесів і цінностей права.

Властивий розвитку правової культури, інтернаціоналізм змушує бачити у всесвітній історії юриспруденції не просто суму історій юриспруденції окремих країн, але єдиний еволюційний процес, який підпорядковується загальним закономірностям, розкривається у відповідності з певною логікою розвитку. Для вивчення даних закономірностей, з'ясування зазначеної логіки особливе значення має визначення соціальних функцій, поняття і сутності юриспруденції, що зазнавали змін в залежності від розвитку певної цивілізації.

На ранніх етапах свого розвитку, коли суспільні відносини врегульовувалися нормами неписаного права, юриспруденція була тісно пов'язана з релігією та міфологією, втілювалась у різних формах фольклору: прислів'ях, віршах, піснях. В той час юриспруденція не відокремлювалась від інших складових елементів духовної культури та не була самостійною сферою людської діяльності. При цьому вона відігравала важливу культурну роль, слугувала не лише рушійною силою розвитку правових систем, а й задовольняла інтереси народу, етносу в цілому, сприяла збереженню його культурної єдності та самобутності.

Поняття юриспруденції є поняттям правової культури. Адже юриспруденція насамперед входить до складу правової культури і лише через неї до складу більш місткого системного утворення, званого духовною культурою. А своєрідною сполучною ланкою, через яку відбувається перехід різних ідей зі сфери релігії, філософії, етики та інших складових частин духовної культури у сферу юриспруденції, служить правосвідомість.

Якщо справедливо назвати філософію квінтесенцією суспільної свідомості, то в такій же мірі справедливо має бути застосоване це найменування і до юриспруденції. Оскільки, вбираючи в себе поняття, ідеї, концепції,

вироблені в інших сферах духовної культури, юриспруденція ставала концентрованим виразом суспільної свідомості. Накопичуючи в собі різноманітні духовні цінності, юриспруденція відображала їх в нормах права і, разом з тим, в рамках духовної культури виконувала роль механізму, що відтворював теоретичні ідеї та принципи практичного життя.

В даний час в юридичній науці домінує інструментальна концепція права, при якій дане явище трактується як інструмент політики, знаряддя для задоволення інтересів пануючих соціальних груп. Проте, погоджуючись з думкою науковців, які розглядали питання методології юриспруденції, варто наголосити, що зазначений підхід має занадто вузький характер та охоплює лише одну сторону цього багатогранного явища, а в кінцевому результаті принижує справжню його роль в суспільному житті. Звернення до історії юриспруденції, суттєво розширює розуміння права. Воно постає не тільки у вигляді інструменту політики, провідника соціально-класових інтересів, але і в якості показника певного культурного процесу, саме як витвір духовної культури [9, с. 16].

Сучасні фахівці з теорії права визначають юриспруденцію як правову науку, тобто як спеціалізовану галузь знань у сфері суспільствознавства, яка розкриває основні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, а також їхню соціальну роль, цінність, функції тощо [1, с. 3; 8, с. 1124]. В даному випадку термін «юриспруденція» тотожний терміну «правознавство». Подібне розуміння даного явища було поширеним і в минулому. Так, ще в першій половині XIX століття вчений-правознавець Д. Мейер у своїх працях зазначав, що панівним є розгляд юриспруденції як науки про позитивні закони [10, с. 7]. В. Вільсон наголошував на тому, що слово «юриспруденція» здається неоднозначним у власному розумінні, але якщо його прийняти в певному обмеженому сенсі, воно означає науку про закони [11, с. 541].

На початкових етапах свого історичного розвитку юриспруденція взагалі не мала якості

наукового знання про право і носила суто практичний, прикладний характер. Лише пізніше, в ході своєї еволюції, пов'язаної з певними змінами в соціальному і політичному житті суспільства, вона набула властивостей науки. Н. Чижов, вивчаючи питання історії системи права, виділяв два періоди у розвитку поняття «юриспруденція» у римлян: у першому з них словом «*jurisprudentia*» позначалася реміснича, суто практична діяльність римських юристів, а в другому – наукове вивчення права, нерозривно пов'язане з практичною діяльністю юристів. В давній час під словом «юриспруденція» розуміли вміння, здатність користуватися при здійсненні та захисті права юридичними нормами в такому ж точно сенсі, як під виразом *rei militaris prudentia* розуміли мистецтво і здатність вести війну. Особи, що володіли мистецтвом застосовувати право і знали про нього більше ніж інші, називалися *juris prudentes* [12, с. 32]. За словами Є. Скрипильова, юриспруденція у Римі в період ранньої республіки розумілася «не як теоретична обробка діючого права (така з'явилася в період пізньої республіки і надзвичайно посилилася в період імперії), а як різноманітна практична діяльність юристів, що полягала в тлумаченні законів, складанні позовних формул, навчанні праву» [13, с. 10]. Тож, цілком можна визнати, що римські юристи не створили юридичної науки в повному значенні цього слова, але вони розробили прийоми і способи обробки правового матеріалу, а також принципи юридичного мислення, які в подальшому стали підґрунтям для її появи.

Спираючись на історичні факти, Л. Петражицький визначав юриспруденцію як дуже давню науку і вчену професію. А існування і бурхливий розвиток цієї наукової професії як характерний супутник правового життя, який існує вже на таких рівнях розвитку культури, коли про появу та розвиток науково-теоретичного знання і дослідження не може бути й мови [14, с. 213-214]. Німецький правознавець Р. Ієрінг надавав появі юриспруденції та юристів велике значення в

історії права. На його думку зародження діяльності юристів було тією подією, яка сталася внаслідок «досягнення деякої міри розвитку права», його виходу з кола знань народної маси, а необхідне ознайомлення з правом, що дісталось перш за все без зусиль кожному, стало вимагати «особливої уваги та визначення собі мети» [15, с. 53].

Ускладнення права, поява юридичної термінології, що потребувала відповідного тлумачення, відіграли важливу роль в процесі професіоналізації тієї людської діяльності, яка отримала назву юриспруденція. Однак, фактор цей був все ж не єдиним і не головним у появі юристів. Історія свідчить, що перші «знавці права» повсюдно входили до складу вищого суспільного прошарку – аристократії. Професіоналізація юридичних знань, навичок поводження з правовим матеріалом була одночасно їх монополізацією певною групою осіб з панівного класу, що при відсутності писемності забезпечувало збереження соціонормативної культури у вузькій соціальній групі протягом тривалого часу.

Разом з тим монополізація аристократичним станом такої важливої галузі людської діяльності як юриспруденція, давала йому значні переваги. За таких умов «знавці права» покликані були не тільки зберігати, але й тлумачити правові норми. Ще Р. Ієрінг писав, що тлумачення необробленого законодавчого матеріалу повинне бути першим засобом юриспруденції, суть якого полягає в розкладенні матеріалу, в усуненні різних протиріч, неясності та невизначеності, в з'ясуванні всього змісту законодавчої волі, а також у тому, щоб виводити з даних законоположень принцип, що лежить в їх основі, і, навпаки, виводити з даного принципу їх наслідки [15, с. 118].

На тому етапі історичного розвитку, коли правові норми виражалися в усній формі (у вигляді афоризмів, прислів'їв тощо) і повсюдно панувало звичаєве право, тлумачення набувало вирішального значення. За його допомогою тій чи іншій правовій нормі легко надавалось те значення, яке було вигідне представникам

аристократії. Норма, що виникала як виразник спільних інтересів, в результаті тлумачення пристосовувалася до інтересів верхівки суспільства, отримуючи таким чином певну класову спрямованість.

З ускладненням суспільних відносин, посиленням протилежності інтересів різних соціальних груп виникає потреба надати правовим нормам більшої визначеності. Запис правових звичаїв, перехід від неписаного права до писаного знаменує новий щабель в еволюції не тільки права, але й юриспруденції. Знакова система права – юридична термінологія отримує з таким переходом значно ширший простір для свого розвитку. Але найголовніше змінюється характер правотворчості. Якщо, для неписаного, звичаєвого права закономірним була спонтанність, стихійність походження, то поява писаного права надала правотворчості більш свідомого характеру. Якщо раніше зміст юриспруденції зводився переважно до прийомів тлумачення, то тепер отримують свій розвиток мистецтво формулювання норм, способи обробки правового матеріалу: класифікація, групування і т. ін. Р. Ієрінг, розрізняючи зазначені два щаблі в еволюції юриспруденції, перший називав «нижчим» або «юридичною технікою», а другий – «вищим». Тільки на вищому щаблі юриспруденція досягає «свого прямого призначення, тільки тут її завдання і метода стають специфічно-юридичними, і тільки тут вона набуває наукового характеру, що відрізняє її від всіх інших наук» [15, с. 118].

Формування теоретичної юриспруденції – правової науки у власному розумінні – є досить складним та тривалим процесом. Поява перших елементів теоретичної юриспруденції відбувається вже тоді, коли на основі конкретних понять виникають поняття загальні, абстрактні. До ознак науковості також слід відносити правові визначення, вироблені завдяки пізнанню та з'ясуванню їх сутності, ролі і значення, встановленню їх взаємозв'язку з іншими явищами. Звісно, окремі ознаки науковості не перетворюють юриспруденцію в науку, однак поступове накопичення їх створює передумови для становлення правової науки.

Беручи до уваги слова С. Муромцева, який зазначав, що наука права бере свій початок з численних узагальнень, досягнутих так чи інакше історичними, економічними та філософськими працями, що стосувалися правової сфери [16, с. 190], слід зауважити, що елементи правової науки виробляються не тільки в рамках практичної юриспруденції. Безсумнівно, свідомо правотворчість, розробка необхідних юридичних понять і визначень, організація правового матеріалу в систему неможливі без знання історичних традицій, соціально-економічних і політичних відносин, навичок філософського мислення.

Л. Петражицький розглядав теоретичну юриспруденцію як філософську за своїм характером розумову діяльність. На думку вченого при вивченні права в прямому сенсі та приведенні змісту права у наукову систему, слід розрізняти два види наукової роботи: 1) узагальнення, створення на підставі приватних понять і положень права більш абстрактних, більш загальних понять і положень (з приведенням їх у систематичний порядок); 2) дедуктивне виведення з цих загальних понять і положень нових, більш спеціальних положень, вироблення цим шляхом рішень для різних питань, непередбачених безпосередньо законом або не встановлених взагалі нормативними фактами. Зміст обох процесів: логічного руху вгору – творчості вищих, більш загальних понять і положень, і логічного руху вниз – виведення більш приватних і спеціальних положень та рішень, що також полягає в уніфікації, в науковому та авторитетному вирішенні можливих сумнівів і суперечок, в усуненні свавілля тощо» [14, с. 223].

Набувши на певному етапі історичного розвитку науковий характер, юриспруденція вже не втрачає своєї практичної спрямованості. Якщо юриспруденція і стає наукою, то наукою, варто зауважити, доволі своєрідною. Адже її роль у суспільстві ніколи не зводиться до функції пізнання правових явищ. Наскільки б не було досконалим чинне законодавство, воно не може передбачити і визначити всі можливі правові питання, усунути сумніви у значенні

тих чи інших юридичних термінів з метою виключення серйозних конфліктів між індивідами, що вступають між собою у правовідносини. У процесі застосування правових норм неминуче виникають будь-які неясності, суперечності чи прогалини, які породжують непорозуміння, свавілля сторін. Крім того, існує постійна потреба в підтримці одноманітності в правових нормах і принципах, створення певного порядку в дії різних джерел права, виробленню суворої ієрархії серед них. Всі подібні завдання покликана вирішувати юриспруденція. Саме в цьому і визначається її роль та значення для функціонування і розвитку права.

Поряд з поняттям «юриспруденція» в правовій літературі часто зустрічається поняття «юридична техніка», зміст якого має доволі невизначений характер і дослідники вживають його в різних смислових значеннях. Іноді дане поняття використовують навіть як синонім поняття «юриспруденція». Наприклад, Р. Ієрінг розглядав юридичну техніку як практичну юриспруденцію, суть якої може виражатися в суб'єктивному та об'єктивному значенні. В першому випадку практична юриспруденція виступає як юридичне мистецтво, завдання якого полягає в формальній обробці даної матерії права, тобто як юридична техніка; а в другому – виконання цього завдання в самому праві, мається на увазі, що механізм права, згідно з правилами мистецтва, влаштований так, щоб він по можливості слугував доповненням права до справи і полегшував цю операцію [15, с. 69-70]. Подібну позицію підтримують і сучасні науковці, зокрема М. Козюбра, який розглядає юридичне тлумачення як поєднання науки та мистецтва та як один із найважливіших елементів наукового пізнання права. Так, вчений у своїй праці зазначає, що юридичне тлумачення, хоч і належить до числа традиційних і, здавалося б, добре досліджених правознавством проблем, не втрачає і, без сумніву, ніколи не втратить актуальності для юриспруденції. Адже ступінь володіння правилами, прийомами і навиками тлумачення – це показник рівня загальної ерудиції,

професійної підготовленості юриста, його правової культури. Не випадково у розвинутих правових державах воно завжди було і залишається одним з визначальних напрямів підготовки юристів [17, с. 247].

На сучасному етапі розвитку юриспруденція є досить розгалуженою і диференційованою системою наукових знань, видів і форм наукової діяльності. О. Тихомиров, визначаючи юриспруденцію як науку, що має багатоаспектне та багатоцільове призначення, вказує, що її зміст складають блоки систем наукових юридичних знань, до яких належать: фундаментальні теоретичні та історичні основи юриспруденції; методологія юриспруденції (парадигми, методологічні підходи, методи побудови наукових знань та емпіричних досліджень); системи наукових юридичних знань «середнього рівня» галузевого і проблемного характеру; системи наукових знань прикладного характеру, що відображають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів правової діяльності [8, с. 1111]. Тобто, сучасну юриспруденцію варто розуміти не лише як теоретико-світоглядну, а і як практико-прикладну науку [8, с. 1124], що завдяки професійній практичній діяльності юристів (суддів, прокурорів, слідчих, нотаріусів, адвокатів та ін.) сприяє конкретизації процесів правотворчості, реалізації правових норм, підвищенню ефективності їх застосування.

Висновки. Підводячи підсумки необхідно наголосити, що юриспруденція представляє собою не лише засіб пізнання правових явищ, не просту сукупність теоретичних знань про право, а раціонально сформовану систему цих знань. Разом із тим, юриспруденція, як і будь-яка наука, є діяльністю, що спрямована на отримання нових знань і досягнення правової істини, а також на обслуговування конкретних практичних потреб, а саме: забезпечення механізму правового регулювання, процесів правотворчості, формулювання та вдосконалення правових норм, оптимальної організації правового матеріалу тощо.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
2. *Очерки сравнительного права* / сост., пер. и вступ. статья В. А. Туманова. – М.: Прогресс, 1981. – 256 с.
3. Кєдрова Н. А. Вплив римського права на сучасні правові системи Європи / Н. А. Кєдрова // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Юрид. л-ра. – 2007. – Вип. 36. – С. 264-268.
4. Виноградов П. Г. История правоведения / П. Г. Виноградов. – М.: Университетская тип., 1908. – 224 с.
5. Levy E. Zum Wessen des westromischen Vulgarrechts / E. Levy // *Gesammelte Schriften*. – Koln, 1963. – Bd. 1. – S. 184–200.
6. Морошкин Ф. Л. Католический дух римского права / Ф. Л. Морошкин // Ученые записки императорского Московского университета. – 1835. – № 2. – Ч. 2. – С. 223-286.
7. Оборотов Ю. Н. Філософія права і методологія юриспруденції / Ю. Н. Оборотов // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 41-43.
8. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 1232 с.
9. Гусарев С. Д. Плюрализм методологии и характеристика содержания категории «юриспруденция» / С. Д. Гусарев, К. Р. Калюжный // Вісник Луганського університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2009. – Вип. 1. – С. 15-24.
10. Мейер Д. И. Русское гражданское право / Д. И. Мейер. – Пг.: издание юрид. книжного магазина Н. К. Мартинова, 1915. – 640 с.
11. Вильсон В. Государство: прошлое и настоящее конституционных учреждений / В. Вильсон. – М.: В. М. Саблин, 1905. – 800 с.
12. Чижов Н. Е. Материалы к истории системы права (энциклопедия права) /

Н. Е. Чижев. – Одесса: тип. имп. Новороссийского ун-та, 1885. – 252 с.

13. Скрипилев Е. А. Дигесты Юстиниана – основной источник познания римского права / Е. А. Скрипилев // Дигесты Юстиниана. – М.: Наука, 1984. – С. 7-18.

14. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: тип. Сиб. акц. об-ва «Слово», 1907. – Т. 1. – 308 с.

15. Иеринг Р. Юридическая техника / Р. Иеринг // Юридические записки. – СПб., 1860. – Т. 4. – С. 51-148.

16. Муромцев С. А. Очерки теории гражданского права / С. А. Муромцев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К., 1877. – 316 с.

17. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.

References

1. Skakun O. F. Teoriya derzhavy i prava: pidruchnyk / O. F. Skakun. – Kharkiv: Konsum, 2001. – 656 s.

2. Ocherky sravnytel'noho prava / sost., per. y vstup. stat'ya V. A. Tumanova. – M.: Prohress, 1981. – 256 s.

3. Kyedrova N. A. Vplyv rym's'koho prava na suchasni pravovi systemy Yevropy / N. A. Kyedrova // Aktual'ni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. pr. / Nats. un-t «Odes'ka yurydychna akademiya». – Odesa: Yuryd. l-ra. – 2007. – Vyp. 36. – S. 264-268.

4. Vynohradov P. H. Ystoryya pravovedenyya / P. H. Vynohradov. – M.: Unyversytetskaya typ., 1908. – 224 s.

5. Levy E. Zum Wessen des westromischen Vulgarrechts / E. Levy // Gesammelte Schriften. – Koln, 1963. – Bd. 1. – S. 184-200.

6. Moroshkyn F. L. Katolycheskyy dukh rym's'koho prava / F. L. Moroshkyn // Uchenye zapysky ymperatorskoho Moskovskoho unyversyteta. – 1835. – № 2. – Ch. 2. – S. 223-286.

7. Oborotov Yu. N. Filosofiya prava i metolohiya yurysprudentsiyi / Yu. N. Oborotov // Problemy filosofiyi prava. – 2003. – Tom 1. – S. 41-43.

8. Mizhnarodna politseys'ka entsyklopediya: u 10 t. / vidp. red. Yu. I. Rymarenko, Ya. Yu. Kondrat'yev, V. Ya. Tatsiy, Yu. S. Shemshuchenko. – K.: Kontsern «Vydavnychyy dim «In Yure», 2003. – Т. 1. – 1232 s.

9. Husarev S. D. Plyuralyzm metodolohyy y kharakterystyka soderzhanyya katehoryy «yurysprudentsyya» / S. D. Husarev, K. R. Kalyuzhnyj // Visnyk Luhans'koho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka. – 2009. – Vyp. 1. – S. 15-24.

10. Meyer D. Y. Russkoe hrazhdanskoe pravo / D. Y. Meyer. – Ph.: yzdanye yuryd. knyzhnoho mahazyna N. K. Martynova, 1915. – 640 s.

11. Vyl'son V. Hosudarstvo: proshloe y nastoyashchee konstitutsyonnykh uchrezhdenyy. – M.: V. M. Sablyn, 1905. – 800 s.

12. Chyzhov N. E. Materyaly k istoryy systemy prava (entsyklopedyya prava) / N. E. Chyzhov. – Odessa: Typ. ymp. Novorossyyskoho un-ta, 1885. – 252 s.

13. Skrypylev E. A. Dyhesty Yustynyana – osnovnoy ystochnyk poznanyya rym's'koho prava / E. A. Skrypylev // Dyhesty Yustynyana. – M.: Nauka, 1984. – S. 7-18.

14. Petrazhytskyy L. Y. Teoryya prava i hosudarstva v svyazy s teoryey npravstvennosty / L. Y. Petrazhytskyy. – Spb.: typ. Syb. akts. ob-va «Slovo», 1907. – Т. 1. – 308 s.

15. Yerynh R. Yurydycheskaya tekhnika / R. Yerynh // Yurydycheskiye zapysky. – Spb., 1860. – Т. 4. – S. 51-148.

16. Muromtsev S. A. Ocherky teoryy hrazhdans'koho prava / S. A. Muromtsev. – M.: typ. A. Y. Mamontova y K., 1877. – 316 s.

17. Zahal'na teoriya prava: pidruchnyk / za zah. red. M. І. Kozubry. – K.: Vaite, 2015. – 392 s.